

VIŠEDIMENZIONALNI PRISTUP U ISTRAŽIVANJU RELIGIOZNOSTI: SMJERNICE ZA ISTRAŽIVANJA U HRVATSKOJ

Dinka Marinović-Jerolimov
Institut za društvena istraživanja, Zagreb

UDK 316.347(497.5)
316.2](497.5)
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 11. 10. 1995.

U istraživanju crkvenog tipa religioznosti vrlo su rano započele rasprave o samoj naravi religije, religijskog pripadanja i religioznosti – jesu li to zasebne, jedinstvene ili kompleksne, višedimenzionalne pojave s različitim i, moguće, nepovezanim elementima. Dimenzionalni pristup sve se više razvijao, kako su istraživači prepoznavali raznolike oblike religioznosti. Danas se više i ne propituje jednodimenzionalan prema višedimenzionalnom pristupu, već radije uvjeti pod kojima je određeni analitički pristup prikladan. U radu je prikazan razvoj višedimenzionalnih istraživanja religioznosti u SAD-u, s obzirom na to da su se na osnovi njihovih iskustava počela razvijati slična istraživanja u Europi. Analiza najznačajnijih radova ukazala je na neke teorijske i metodologijske probleme koji mogu biti korisne smjernice u budućim istraživanjima crkvenog tipa religioznosti u Hrvatskoj.

Raznolikost religijskog pripadanja, kako između pojedinih religija tako i unutar jedne religijske tradicije – i na grupnoj i na individualnoj razini, potaknula je u sociologiji religije rasprave o naravi religije i religioznosti: jesu li to zasebne, jedinstvene ili kompleksne, višedimenzionalne pojave s različitim i čak (moguće) nepovezanim elementima? U empirijskim istraživanjima u početku su se mjerile jedna ili najviše dvije dimenzije (vjerovanje u Boga i odlazak u crkvu), no “u suvremenoj je sociologiji s vremenom prevladalo uvjerenje da je bilo kakva jednodimenzionalna mjera religioznosti nužno nedovoljna, jer ako i nije lažna, iskrivljuje mnoge važne razlike između ljudi s obzirom na ono što smatraju da je religioznost i izražavanje svoje privrženosti religijskoj grupi i njezinu ideološkom sustavu” (Jukić, 1991:21). Sociolozi religije danas se sve više slažu u tome da je fenomen tako kompleksan i promjenjiv da zahtijeva ne samo analizu više aspekata i dimenzija već i više teorijskih pristupa. Prema tome, značenje koje se

pridaje religioznosti i način na koji će se ona "mjeriti" ovisit će o teorijskim okvirima kojima se barata, odnosno o vrsti pitanja na koja se traže odgovori.

Istraživanja pojedinih dimenzija religioznosti pripadaju istraživanjima s aspekta *strukture* pojave, te ih treba promatrati kao jedan (nezaobilazan) način gledanja na pojavu pomoću kojeg saznajemo više i o pojedinim dimenzijama i o njihovu međusobnom odnosu, no cjelovitiji uvid možemo očekivati tek kada ga povežemo s drugim teorijskim pristupima ili polazištima. Sa stajališta strukture, većina velikih (razvijenih) *religija*, kao sustava ideja, vjerovanja i prakse, sastoji se od sljedećih međusobno povezanih elemenata: doktrine, iskustva, obreda, vrijednosti, normi, ustanova i vjerskih ličnosti. Većina religija upravo se razlikuje po načinu na koji su ovi elementi organizirani u cjelinu. Kod istraživanja *religioznosti* dimenzionalni pristup podrazumijeva zapravo istraživanje ovih pojedinih elemenata i njihov međuodnos na razini pojedinca². Kao što dominantnost pojedinog elementa religije određuje tip religije, tako razvijenost ili dominantnost pojedine dimenzije (elementa) religioznosti ukazuje na tip vjernika (razumije se, uz još neke druge determinante kao što su tip ličnosti, sociokulturni kontekst, tip religije itd.).

Empirijska istraživanja različitih dimenzija religioznosti najviše su razvili američki sociolozi religije, te se u Europi višedimenzionalni pristup razvijao pod utjecajem njihovih iskustava. Iz uvida u razvoj američkih istraživanja dimenzija religioznosti, od najranijih radova iz 50-ih i 60-ih godina do onih najnovijih, izniče nekoliko problema teorijsko-metodološke naravi, analiza kojih nudi nekolicinu korisnih smjernica i za buduća istraživanja u Hrvatskoj. Tim više što u smislu višedimenzionalnog pristupa nismo bez tradicije u našim istraživanjima. Iako se radi o dva različita sociokulturna konteksta, što se sa aspekta istraživanja religije i religioznosti ne smije zanemariti, mnogo je i zajedničkih problema s kojima će se svaki istraživač susresti u koncipiranju i provođenju budućih istraživanja. Pokušat ćemo ih naznačiti kroz kratki prikaz razvoja istraživanja višedimenzionalnosti religioznosti u SAD-u.

1

Strukturu treba razlikovati od sastava, jer dvije pojave mogu imati isti sastav ali različitu strukturu – isti elementi u svakoj su međusobno povezani na drugačiji način (Šušnjić, 1988:206).

2

Religioznost je zapravo subjektivni aspekt religijskog fenomena. Uz taj par pojmova (religija – religioznost) u istraživanjima je potrebno razlikovati i *Crkvu* kao instituciju, tj. oblik organiziranja religioznih i *crkvenost* kao skup odnosa pojedinca (ili grupa) prema Crkvi.

Razvoj višedimenzionalnog pristupa u istraživanju religioznosti

Ovim prikazom obuhvaćeni su isključivo oni radovi koji se odnose na pristup istraživanju *crkvenog tipa religioznosti*. Osim što su istraživanja crkvene religioznosti i najrazvijenija, za nas su posebno zanimljiva jer je pripadanje tradicionalnoj crkvenoj religiji najdominantniji tip religioznosti i u nas.

Razlika između starijih i novijih istraživanja u SAD-u u ovom području odnosi se i na sam pojam religije. Dok su se prijašnja istraživanja bavila institucionaliziranim pojmom religije, u novijima je pojam šire konceptualiziran. Do ove reorijentacije došlo je nakon nalaza prijašnjih istraživanja prema kojima su, u smislu konvencionalnih definicija, značajni segmenti populacije bili bez religijske pripadnosti.

Isto tako, ovoj je reorijentaciji pridonijela i pojava novih pojmova u teorijskoj literaturi kao što su npr. Luckmannova nevidljiva religija, Bellahova civilna religija, Bergerovi sveti baldahini itd. Dodatnim razlogom bio je i porast broja netradicionalnih religijskih pokreta (Wuthnow, 1979:2).

U korpusu istraživanja crkvene religioznosti, za razvijanje višedimenzionalnog pristupa religiji i religioznosti u SAD-u te za njihovo današnje razumijevanje značajne su dvije intelektualne tradicije: jedna, koja je religijsko pripadanje objašnjavala kao socijalno-kolektivnu pojavu i druga, koja ga je objašnjavala kao osobno-subjektivnu pojavu (Roof, 1979.).

Socijalno-kolektivni pristup zasnivao se na Durkheimovom objašnjenju religijskih oblika i funkcija, zauzimajući središnje mjesto u američkim studijama iz 50-ih i 60-ih godina. Uz radove Wacha i Herberga, tu je nezaobilazan rad *Religijski faktor* G. Lenskog (1961.), u kojem je empirijski pokazao kako religijska kongregacija i religijska zajednica jesu ili kako mogu biti funkcionalno razdvojene u suvremenom društvu. Religijska grupna uključenost kao *udruženje (associational involvement)* odnosila se na participaciju u institucionalnim ili kongregacijskim aktivnostima, dok je uključenost u *zajednicu (communal involvement)* podrazumijevala primarno-grupnu interakciju na široj razini obitelji i prijatelja, odnosno među onima koji dijele zajedničko religijsko i kulturno nasljeđe. Lenski je prvi u empirijskom istraživanju upotrijebio višestruke mjere religioznosti ove vrste i naglasio značenje mnogih društvenih i kulturnih oblika religije u modernom, pluralističkom društvu (Roof, 1979:19-20).

Osobno-subjektivni pristup razvijali su psiholozi religije, oslanjajući se na zaključke iz poznatih radova W. Jamesa i R. Otta. Od osobitog je značenja Allportov rad (1950.), koji je utro put elaboriranju domašaja orijentacija ili subjektivnih pristupa koje pojedinci unose u osobnu vjeru. Pojmove institucionalizirani i interiorizirani tip religioznosti kasnije je zamijenio pojmovima ekstrinzično i

intrinzično, naglašavajući više razlike u individualnim stilovima ličnosti i motivacijskim karakteristikama, smatrajući ih alternativnim sredstvima istog motivacijskog kontinuuma. Allportov rad bio je značajan za empirijske radove koji su uslijedili, osobito naponi za raščišćavanjem psiholoških i religijskih korelata predrasuda, netolerancije i etnocentrizma. Postignuta su i poboljšanja u definiranju pojmova ekstrinzično i intrinzično te njihova bolja operacionalizacija (King i Hunt 1971.; Hoge 1972.).

Paralelnu distinkciju ponudili su Allen i Spilka (1967.) uvodeći pojmove dogovornosti (*consensual*) i predanosti (*committed*) umjesto ekstrinzično i intrinzično. Ovaj par pojmova usmjerio je nešto veću pozornost na kulturne vrijednosti i iskustva koja pomažu izgradnji kognitivnih orijentacija i osobnog sustava vjerovanja. Osobine konsenzualne religioznosti naglasak su na konkretnom, opipljivom i konvencionalnom, uz visoko vrednovanje usklađenosti i prilagođenosti te konformizam. Nasuprot tome, više apstraktan, otvoren i fleksibilan sklop vjerovanja karakterističan je za *committed* religioznost. Distinkcija može biti od pomoći istraživačima, jer usmjerava pozornost na kulturno podupiranje sustava vjerovanja i osvjetljava brojne osobine ličnosti, vrijednosne i kognitivne, koje doprinose oblikovanju i održavanju takvih sustava (Roof, 1979:20).

Za početni razvoj istraživanja višedimenzionalnosti značajni su već spomenuti rad Lenskog (1961.) te Fukuyame, također iz 1961. Kombinirajući socijalno-kolektivni i osobno-subjektivni pristup, Lenski je identificirao 4 dimenzije: spomenuta dva tipa religijske grupne povezanosti (asocijacijska i komunalna) i dva tipa religijske orijentacije (doktrinarna ortodoksija i pobožnost). Rezultati istraživanja pokazali su slabu povezanost između dva tipa grupne uključenosti i između dvije religijske orijentacije, stoga je zaključio da su to odvojeni i nezavisni aspekti religioznosti.

Iste godine Fukuyama (1961.) je objavio rezultate eksplorativne studije u kojoj je istraživao alternativne načine na koji su ljudi religiozni. Mjereći kognitivnu (religijsko znanje), kulturnu (ritual), vjerničku (vjerovanja) i pobožnu (iskustvo) dimenziju, pokazao je da su jedna s drugom različito povezane te da su različito povezane s osnovnim sociodemografskim korelatima, kao što su dob, spol, obrazovanje i društvena klasa.

Uz ova dva empirijska rada, za razvoj višedimenzionalnog pristupa religioznosti najznačajnija je teorijska tipologija koju je formulirao Charles Glock. Opisujući američku religiju 50-ih i 60-ih godina, razgraničio je pet središnjih dimenzija koje sadrže sve religije: ideološki, ritualistički, iskustvenu, intelektualnu i posljedičnu. Taj je petodimenzionalni model do danas ostao najutjecajniji i najčešće korišten u istraživanjima religioznosti.

Prvobitno je Glock prezentirao teorijsku tipologiju koja sadrži četiri dimenzije: ideološki (religijska vjerovanja), ritualistički (religijska praksa), iskustvenu (osjećaji povezani s religijskim iskustvom) i posljedičnu (učinke aplikacije nave-

denih dimenzija na nečiji životni stil). Kasnije je, slijedeći Fukuyamu, koji je prvi predložio i proučavao intelektualnu dimenziju (religijsko znanje), i nju uključio u svoju originalnu tipologiju.

Glock (1962.) je svoje teorijsko polazište zasnovao na pretpostavci da je za cjelovitiju sliku religijskog pripadanja bitno utvrditi različite načine na koji su pojedinci religiozni. Potvrdu takvom stavu našao je u činjenici da su se do tada istraživači uglavnom bili usredotočili na jednu (religijska vjerovanja) ili drugu (religijska praksa) manifestaciju religioznosti te da su rijetko jednu doveli u kontekst odnosa s drugom. Zasnivanje istraživanja na samo jednoj od tih dimenzija (dakle na različitim indikatorima religioznosti) rezultiralo je kontradiktornim nalazima, a kao primjer Glock je naveo tadašnje diskusije oko naravi dugotrajnog trenda u religioznosti u SAD-u: jedni su ga opisivali kao revival, drugi kao sekularizaciju, a treći terminom stabilnosti. Prema Glocku, ova su neslaganja bar djelomično proizlazila iz izostanka specificiranja dimenzije religioznosti koja je navodno u porastu, u padu ili je ostala ista. Radilo se o tome da su različiti istraživači definirali religioznost na različite načine: jedni su je izjednačavali s vjerovanjem, drugi s posjećivanjem crkve, a treći s posljedicama religioznosti.

Glock je osim utvrđivanja različitih dimenzija religijskog pripadanja pošao i dalje, tvrdeći da ni svaku dimenziju nije moguće promatrati kao u sebi unilateralnu. Time je uveo u razmatranje i pitanje subdimenzija. Naime, unutar svake dimenzije potrebno je praviti razliku kako u vrsti tako i u stupnju. Također je ukazao na pretpostavku, a istraživanja autorâ koji su počeli primjenjivati višedimenzionalni pristup to su i pokazala (Fukuyama, Lenski), da religioznost izražena na jednoj dimenziji ne osigurava automatski njeno manifestiranje na drugim dimenzijama, već da zapravo mogu biti sasvim nepovezane.

Primarni Glockov interes zapravo je bio izolirati unutarnje komponente središnjih pet dimenzija, a sekundarni istražiti oblike interrelacije među njima.

U istraživanju koje je poduzeo zajedno sa Starkom (1968.), Glock je, slijedeći Fukuyamin pravac, isključio posljedičnu dimenziju kao sadržajnu dimenziju per se. Uz četiri ostale dimenzije, ispitali su i komunalnu uključenost te kongregacijska prijateljstva koja su adaptirali prema spomenutom istraživanju Lenskoga (1961.), a također i dva sekundarna mjerila vjerovanja – *partikularizam*, sličan uskim, rigidnim osobinama identificiranih prije s konsenzualnim vjerovanjima i *etikalizam*, tip pripadanja onih koji su odbacili ortodoksnu nadnaravnost. Iz rezultata su zaključili: dimenzije su međusobno neovisne, jer je najveća korelacija između bilo koje dvije dimenzije bila 0.57; ortodoksija je najbolji samostalni prediktor drugih dimenzija pripadanja; etikalizam je najsiromašniji prediktor, jer je stvarno nepovezan s bilo kojom od drugih dimenzija; interkorelacija među dimenzijama je nešto veća među protestantima nego među rimokatolicima.

Glockova teorijska tipologija potaknula je brojna istraživanja dimenzija religijskog pripadanja. Većina istraživača konceptualizirala je religioznost kao višedimen-

zionalni konstrukt (Fukuyama, 1961.; Glock i Stark, 1965.; Faulkner i De Jong, 1966.; King, 1967.; Stark i Glock, 1968.; King i Hunt, 1972., 1975.; Davidson, 1975.; De Jong, Faulkner i Warland, 1976.; Hilty, Morgan i Burns, 1984.; Hilty i Stockman, 1986.). Istraživači, međutim, nisu uvijek slijedili Glockove savjete o davanju primarne pozornosti unutarnjim komponentama religijskih dimenzija. Više su se bavili empirijskim odnosima između dimenzija nego istraživanjem sadržaja i značenja samih dimenzija. Većina pozornosti bila je usredotočena na prva dva i najosnovnija Glockova i Starkova zaključka: opću pretpostavku o višedimenzionalnosti i centralnosti vjerovanja u religijskom pripadanju (Roof, 1979:22).

Istraživanja višedimenzionalnosti koncentrirala su se nadalje na utvrđivanje različitih dimenzija, zatim utvrđivanje međuodnosa pojedinih dimenzija, kao i pokušaje utvrđivanja općenite dimenzije religioznosti koja bi uključivala nekoliko alternativnih dimenzija. Kroz to su se paralelno vodile diskusije o multidimenzionalnosti i jednodimenzionalnosti. Za napredak u razjašnjavanju ovih problema najznačajniji su bili radovi De Jonga i Faulknera te Kinga i Hunta.

Početak 1966. Faulkner i De Jong konstruirali su instrument od 23 čestice, kako bi empirijski ispitali Glockovu petodimenzionalnu tipologiju. Namjera im je bila utvrditi statističku odvojenost dimenzija te time zapravo potvrditi tezu o višedimenzionalnosti. Konstruirali su Gutmanove skale za svaku dimenziju posebno, upućujući na to da je svaka zasebni i odvojeni aspekt religioznosti te su ispitali međuodnose 5-D skala. Instrument su testirali na uzorku studenata pensilvanijskog državnog sveučilišta. Korelacije među dimenzijama varirale su od 0.38 do 0.58, dajući potporu shvaćanju da religioznost karakterizira nekoliko dimenzija, od kojih su neke čvršće povezane nego druge. Iako su sve dimenzije bile pozitivnog suodnosa, dajući različitost u stupnju povezanosti, nalaze su interpretirali kao dokaz višedimenzionalnosti. Iako su ove nalaze poduprli i drugi istraživači svojim nalazima, utvrđujući najčešće četiri od pet Glockovih dimenzija, pojavili su se radovi u kojima su zaključci Faulknera i De Jonga ozbiljno dovedeni u pitanje. Prema Roofu (1979:22-24), kritika se usmjerila na tri točke: 1) na ograničenje sadržajne validnosti upitnika, tj. da mnogi od čestica koje su autori koristili u 5-D skalama nisu dovoljno diferencirani, unatoč činjenici da kao odvojene skale svaka zadovoljava minimum standarda skalabilnosti (Weighart i Thomas, 1969.); 2) na nedostatak adekvatnih kriterija za prosudbu o tome podupiru li rezultati jednodimenzionalnost ili višedimenzionalnost (Gibbs i Crader, 1970.) i 3) na zaključak da takozvane odvojene 5-D skale zapravo konstruiraju "kompozitnu" Gutmanovu skalu, tj. da su odvojeni skalni bodovi, kada ih se tretira kao čestice širega kompleksa, primjereniji Gutmanovom kriteriju jednodimenzionalnosti (Clayton, 1971.). Clayton je iz toga zaključio da su skale vjerojatno komponente jednodimenzionalnog fenomena, a ne odvojeni i alternativni aspekti religioznosti. Kasnije su Clayton i Gladden (1974.) na dva skupa podataka iz 1967. i 1970. godine, na uzorku studentske populacije, faktorskom analizom ekstrahirali jedan opći faktor u oba seta podataka i ideološki. Njihov je zaključak bio da 5-D skale, osim možda posljedične dimenzije, mjere zapravo

različite aspekte ideološkog pripadanja ili vjerovanja. Njihovi rezultati ponovno su istaknuli pitanje centralnosti vjerovanja i opsega u kojem druge dimenzije iz njega izvire.

Da vjerovanje može biti od veće centralnosti nego što se uobičajeno mislilo, priznali su sami Faulkner i De Jong. U suradnji s Warlandom (1976.) proveli su istraživanje na uzorku američkih i njemačkih studenata, potvrdivši dominantnost ideološkog faktora u odnosu na sve druge. Revidirali su petodimenzionalni model i konstruirali upitnik od 38 čestica. Osim utvrđivanja pojedinih dimenzija religijskog pripadanja, namjera im je bila utvrditi moguće postojanje općenitije dimenzije koja je u pozadini. Osim toga, željeli su utvrditi mogućnost postojanja dimenzija religioznosti koje opisuju različite kulturne grupe (zbog toga su u uzorak uključili američke i njemačke studente). Koristeći postupak faktorske analize, našli su potporu multidimenzionalnoj hipotezi, utvrđujući 6 dimenzija: vjerovanje, iskustvo, religijska praksa, znanje, društvene posljedice i individualne moralne posljedice (u američkih studenata našli su 7 faktora, jer se religijsko znanje razdvojilo na dva faktora). Faktorsku analizu drugog reda proveli su da bi testirali općenitiju koncepciju religioznosti. Tri općenitija faktora pojavila su se u oba uzorka. Prva dimenzija, generička religioznost (*Generic Religiosity*) sastojala se od vjerovanja, iskustva, prakse i individualnih moralnih posljedica. Drugi faktor, religijsko znanje, za američke studente bilo je gotovo potpuno nepovezano s generičkom religioznošću, dok je za njemačke studente formiralo drugi opći faktor s religijskom praksom. Treći opći faktor sastojao se od društvenih posljedica za američke studente i individualnih i društvenih posljedica za njemačke studente. Zbog toga što religijsko znanje i društvene posljedice nisu bile svodive na općenitiju dimenziju, autori su ostali uz svoje prijašnje zaključke o višedimenzionalnosti. Općenito, međutim, zaključili su da religioznost može biti definirana i mjerena ili na općeniti način ili na precizniji, dimenzionalan način, ovisno o razini apstrakcije i stupnju željene specifičnosti.

Novost u istraživanje višedimenzionalnosti religioznosti unijeli su King i Hunt (1967., 1972.) novim teorijskim konceptualiziranjem i provedbom nekoliko istraživanja. Prvo je bilo pilot-istraživanje metodista u Texasu, zatim je uslijedilo šire istraživanje luterana, metodista i prezbitijanaca u Dallasu i Forth Worthu, te nacionalno istraživanje ujedinjenih prezbitijanaca. Unatoč izvjesnoj nedosljednosti, njihovi nalazi pokazuju značajan stupanj sličnosti za razdoblje u kojem su istraživanja provedena (Roof, 1979:24). Za razliku od prijašnjih autora koji su se oslanjali na podatke o studentskoj populaciji (Faulkner i De Jong, Clayton i drugi), King i Hunt svoja su istraživanja provodili među crkvenim članstvom iz različitih protestantskih denominacija. Osim toga, radije nego da jednostavno testiraju Glockovu tipologiju, uključili su i druge pojmove i mjerila, kao one Allporta, Fichtera i Lenskog. Proširivanje broja čestica te uzorak crkvenog članstva, poslužilo je zapravo povećanju vjerojatnosti da se dobiju finiji, izdiferenciraniji odgovori. Iako je broj dimenzija i pridodanih im razina varirao tijekom godina, trinaest dimenzija javilo se u nekoliko ponovljenih faktorskih analiza. Većina od šest osnovnih skala (*Basic religious scales*) prilično blisko kores-

pondira ili se može izvesti iz Glockovih dimenzija vjerovanja, iskustva i rituala: prihvaćanje vjerovanja, devocionalizam, posjećivanje crkve, organizacijska aktivnost, financijska potpora i orijentacija prema rastu i nastojanju. Međutim, ostala dva skupa njihovih dimenzija potpuno su drukčija. U *kompozitne religijske skale* uključili su orijentacije i/ili generalizirane odgovore koji skraćuju druge: istaknuto mjesto (*salience*) religije u svakodnevnom ponašanju, mišljenju i osjećajima, zatim kongregacijsku odanost u pojmovima povezanosti i potpore te psihološku i religijsku depresiju ili očaj. *Kognitivni stilovi* pak identificiraju dimenzije ličnosti koje mogu djelovati na karakter religijskog pripadanja: mogućnost nošenja s mentalnim dvosmislenostima i svrhovitošću ili osjećaj reda ili značenja u životu. Prema Roofu (1979:28), klasteriranje skala na ovaj način teorijski je smisleno, jer uz osnovne, ključne dimenzije, ukazuje i na prepoznavanje dva podskupa ustanovljena u prijašnjim religijskim istraživanjima, jedan koji se odnosi na osobno-značenjski aspekt i drugi koji se odnosi na socijalno-pripadni aspekt. King i Hunt su osim utvrđivanja ovih brojnih dimenzija tijekom godina istražili i njihove odnose s brojnim drugim karakteristikama kao što su tolerancija, kognitivna jednostavnost, intrinzična i ekstrinzična orijentacija te karakteristikama društvenog *backgrounda*. Osobit doprinos Kinga i Hunta ponajviše je u tome što su druge istraživače učinili osjetljivijima za druge vrste kriterija koji se odnose na broj i značenje dimenzija, na izbor populacije za istraživanje i teorijsku značajnost struktura dimenzija (Roof, 1979:29).

Iako se neke od dimenzija nađenih u njihovim istraživanjima podudaraju s onima drugih istraživača, većina se ipak razlikuje. Hilty, Morgan i Burns (1984.) razloge ovome nalaze u većem broju korištenih čestica (118x118 matrica) od drugih istraživača, zatim u uključivanju sklopova čestica koji su prethodno pronađeni kao homogeni te u različitosti primijenjenih statističkih postupaka (problem korištenja različitih pristupa unutrašnje konzistencije i postupka izrade skala). Naime, analizirajući dotadašnja istraživanja višedimenzionalnosti religioznosti, ovi autori su klasificirali pojedine radove s obzirom na strategiju mjerenja (u izradi instrumentarija, upitnika i provođenju istraživanja) odnosno pristup u analizi podataka, oslanjajući se na metodologiju koju su opisali sami istraživači. Jedni su koristili racionalno-teorijsku strategiju u određivanju dimenzija religioznosti (npr. Fukuyama, Glock i Stark te Davidson), drugi strategiju unutarnje konzistencije (npr. King, De Jong i suradnici), dok su treći primjenjivali rigidnije statističke tehnike, tj. Gutmanove kriterije skaliranja, komponentnu analizu i faktorsku analizu (npr. Faulkner i suradnici, De Jong i suradnici).

Dok je većina istraživača ispitivala Glockovu teorijsku tipologiju, pokušavajući utvrditi stupanj konstrukcijske valjanosti njegova modela, Hilty, Morgan i Burns (1984.) poduzeli su reviziju King-Huntovih nalaza, smatrajući upitnim njihovu odvojenost kao dimenzija religioznosti, zbog toga što nekoliko skala ima veliku proporciju stavaka koji se preklapaju, a neke skale koreliraju više od 0.76. Postupkom faktorske analize našli su da je sedam faktora dovoljno kao rješenje koje omogućava najveću interpretabilnost, a faktorima su dali nova imena kako

bi se izbjegla konfuzija s imenima King-Huntovih skala: osobna vjera, netolerancija dvosmislenosti, ortodoksija, društvena svijest, poznavanje religijske povijesti, svrha života i crkvena pripadnost. Interfaktorska korelacija pokazala je da je potencijalno smisljena/značajna povezanost između faktora osobne vjere, ortodoksije, životne svrhe i crkvene pripadnosti.

I nalazi De Jonga i suradnika doživjeli su reviziju. Hilty i Stockman (1986.) proveli su istraživanje na dva uzorka (crkvenog članstva i studenata) uz upotrebu istih statističkih postupaka, želeći komparirati sličnosti i razlike nalaza s prethodno opisanim istraživanjem De Jonga, Faulknera i Warlanda (1976.) na skali religioznosti od 38 čestica. Prema njihovim nalazima, "pet-faktorsko" rješenje zadovoljava i s konceptualnog i sa statističkog aspekta, a ujedno nudi i najbolju interpretabilnost. Potencijalno značajni odnosi postoje između vjerovanja, iskustva i individualnih moralnih posljedica.

Nakon ovih istraživanja nije bilo značajnijih pokušaja formiranja pojedinih dimenzija, čemu se ne treba odviše čuditi s obzirom na to da je "teško zamisliti da postoje još neki načini na koje se može biti religiozan, barem što se tiče kršćanstva i njemu sličnih religija" (Jukić, 1991.). Većina autora koja se izravno ne bavi istraživanjem pojedinih dimenzija, već su im one kao dio istraživanja prijeko potrebne, i dalje najviše koristi Glockovu tipologiju ili njene pojedine dijelove, kombinirajući ih s ponekim dimenzijama Kinga i Hunta ili Faulknera i De Jonga. Međutim, posljednjih desetak godina može se uočiti porast zasebnih istraživanja iskustvene dimenzije (istraživanja mističnog iskustva), koja je kao bitna, moglo bi se reći ključna dimenzija religioznosti, dosta dugo bila zanemarivana.³ S obzirom na to da je to dimenzija koju je najteže "dosegnuti", barem kada je u pitanju istraživački aparat u području sociologije religije, ne čudi što su se toga istraživanja u SAD-u prihvatili najvećim dijelom psiholozi religije.

* * *

Na kraju, postavlja se pitanje koje je značenje istraživanja dimenzija religioznosti i koji je njihov doprinos? Osnovni je zaključak da empirijski izvedene dimenzije religioznosti imaju neko značenje tek unutar nekog šireg teorijskog okvira, obrasca ili modela koji barata s nekoliko općenitijih dimenzija pod koje se specifičnije mogu supsumirati i koje je lakše smisljeno interpretirati. Roof (1979.) je ukazao na činjenicu da se u religijskim istraživanjima dimenzije koriste bez pravog uvida u njihov teorijski značaj, logičke međuodnose ili sadržaj, što proizvodi ne samo konfuziju oko pitanja njihove centralnosti ili perifernosti nego

3

Jakov Jukić izbjegavanje strukturalne teme religijskog iskustva i crkvenog života, uz još neke druge teme, naziva jednim od ozbiljnih nedostataka sociologije religije (Jukić, 1976:15).

problematizira i njihov doprinos sveobuhvatnoj koncepciji religije, a "nedostatak dobre analitičke sheme često rezultira potpurijem empirijskih nalaza, koji je teško interpretirati na neki smislen način" (Roof, 1979:35).

U nekim je slučajevima kompleksan višedimenzionalni pristup nepotreban, npr. tamo gdje se religioznost ispituje kao dio nekog šireg sklopa indikatora, odnosno kad je jedno od mogućih objašnjenja neke "nezavisne" varijable, ili kad se crkveni tip religioznosti istražuje u vezi s drugim tipovima religioznosti itd. S druge strane, upotreba više dimenzija korisna je npr. u analizi različitih oblika religioznosti unutar religijske institucije, za otkrivanje međuodnosa pojedinih komponenata religije ili za istraživanje determinanti, korelata i posljedica različitih oblika religioznosti. Hoće li se religioznost tretirati generalizirano ili precizno razrađeno, ovisi dakle o razini analize koja je potrebna, tj. o vrsti pitanja na koja se traže odgovori. Danas se više i ne propituje jedan nasuprot višedimenzionalnom pristupu, već radije uvjeti pod kojima je određeni analitički pristup prikladan.

Uvidom u navedena istraživanja pokazuje se i važnost uzorka, odnosno istraživane populacije u izboru jednodimenzionalnog ili višedimenzionalnog pristupa. Naime, kompariranje rezultata istraživanja koja su rađena na različitim tipovima uzoraka rezultira također spomenutim "potpurijem" nalaza. Opći populacijski uzorci, studentska populacija ili uzorak crkvenog članstva međusobno su očigledno neprikladni za kompariranje. Ustanovljeno je da populacija koja se proučava utječe i na broj nađenih dimenzija i na njihovu relativnu značajnost (Roof, 1979.). Kao što opći populacijski uzorci vjerojatno proizvode jedan opći religijski faktor jer predstavljaju kulturu u cijelosti, tako npr. uzorak crkvenog članstva daje više pogled "iznutra" i nudi finije razlike u tipovima religioznosti, što su dobro pokazali King i Hunt. Višedimenzionalni pristup ovdje je, dakako, primjereniji. Osim pitanja uzorka, u istraživanjima se javilo i pitanje broja korištenih stavaka (čestica). Pokazalo se da ista pitanja mogu mjeriti različite dimenzije, ali i aspekte religioznosti (frekvenciju, sadržaj, intenzitet ili centralnost). Njihovo miješanje u sklopovima stavaka dosta je često pa pojedini autori, kao što smo vidjeli, dovode u pitanje njihovu konstrukcijsku valjanost.

Također se javlja i pitanje tehnike statističke obrade podataka. Naime, pokazalo se da su se kroz repliciranje pojedinih istraživanja i kroz analitička poboljšanja razvili sofisticiraniji statistički postupci, kojima se omogućila analiza kompleksnijih sustava varijabli i postigla veća statistička preciznost u stvaranju zaključaka. To je ujedno omogućilo mnoštvo modifikacija u zaključcima prijašnjih istraživanja (Wuthnow, 1979.). S druge strane, javlja se i pitanje granica faktorske analize u istraživanju dimenzija religioznosti, što je evidentno iz pojedinih radova. I sami autori svjesni su da su faktori proizvedeni na taj način osjetljivi i na populaciju koja se istražuje i na broj i kompoziciju stavaka koji su uključeni u analizu. Rezultati koje se komparira stoga moraju biti vrlo strogo ispitani. Ovakvi i slični problemi naveli su Wuthnowa da iskreno prizna kako su "ograničenosti kvantitativnih istraživanja vidljive možda najviše onima koji godinama na njima rade" (Wuthnow, 1979.).

Nekoliko napomena za buduća istraživanja u Hrvatskoj

S obzirom na dominantnost tradicionalne crkvene religioznosti u Hrvatskoj, ona će u istraživanjima vjerojatno ubuduće zauzimati središnje mjesto. Problemi koji su se javili u istraživanju pojedinih dimenzija, kako na intratako i na interdimenzionalnoj razini, a koji su prethodno navedeni, potiču i neka značajna pitanja za naša buduća istraživanja:

1. O potrebi novog teorijskog osmišljavanja posljednjih se godina dosta govori (Ćimić, 1991.; Jukić, 1991.). Ukazujući na neodgovodnost potrebe da se rasprave i isprobaju nove teorijske orijentacije⁴ u istraživanju religije u Hrvatskoj, E. Ćimić smatra da bi to moglo pridonijeti oblikovanju jedne nove paradigme "koja bi, moguće, ispunila tri zadaće: a) da bude posvemašnja, b) da bude primjerena našoj sociokulturnoj sredini, i c) da nas više obaveže ka razrađivanju i adaptiranju svih do sada provjerenih metodologijskih postupaka" (Ćimić, 1991:144). Istraživanje pojedinih dimenzija religioznosti dobilo bi tako onaj teorijski kontekst (model) koji bi im osigurao veću smislenost i interpretabilnost.

2. Pitanje populacije za istraživanje (uzorka) također će biti zanimljivo u našim budućim istraživanjima. U Hrvatskoj se do sada istraživalo najviše na općim populacijskim uzorcima pojedinih regija i gradova (zagrebačka regija, Split, Makarska). Zasebno su istraživane studentska i srednjoškolska mladež, seoska mladež te mladež u Hrvatskoj. Istraživanja na uzorku crkvenoga članstva nikada nisu provedena. S aspekta istraživanja crkvene religioznosti značajno bi bilo raditi i na takvim uzorcima, jer bi se mogao dobiti uvid u finije razlike i oblike religioznosti, a moguće bi bile i komparacije religijskih "stilova" između dominantne religijske (crkvene) tradicije u Hrvatskoj i ostalih zastupljenih religija.

3. Također je uputno razmisliti i o "inauguriranju" sofisticiranijih statističkih tehnika u naša istraživanja religioznosti, kao što su faktorska analiza, regresijska analiza itd. (što bi omogućilo analizu kompleksnijeg sustava varijabli), ali uz svijest o njihovim granicama kada su u pitanju istraživanja dimenzija religioznosti. Ograničenost kvantitativnih metoda u istraživanju religioznosti sve je očiglednija, a često je ističu istraživači koji su se njima najviše koristili. Svjesni granica sofisticiranih tehnika kvantitativnih metoda u sveobuhvatnijem poimanju religioznosti, sociolozi religije počeli su se sve više okretati kvalitativnoj metodologiji. I u našoj je sociologiji religije već dosta dugo prisutna svijest o tome da će uspješnost istraživanja, između ostaloga, ovisiti i o "sretnom spoju" jednih i drugih.

4

Autor je pri tome naveo analitički model Đ. Šušnjića.

4. U našim empirijskim istraživanjima od početka je prisutan višedimenzionalni pristup religiji i religioznosti, a zasnivao se teorijski na Glockovu petodimenzionalnom modelu. Naša istraživanja i nisu bila poduzimana radi dokazivanja postojanja jedne ili više dimenzija religije i religioznosti. Višedimenzionalnost se nikada nije propitivala na način kako je prikazano u istraživanjima američkih autora. Ono što je evidentno i u našim istraživanjima, to je nedostatak istraživanja iskustvene dimenzije, ako promatramo samo Glockov model, na koji su se i neki naši istraživači pozivali. S obzirom na spomenutu zapostavljenost istraživanja ove dimenzije i u svjetskoj sociologiji religije i njenu nerazvijenost u našim istraživanjima, uvid u pokušaje koji se u svjetskoj religijskoj periodici mogu posljednjih desetak godina pronaći može biti vrlo koristan.

5. Ono što ćemo najteže postići u našoj sociologiji religije (s obzirom na stanje koje je u njoj prisutno glede mogućnosti istraživanja), to je tzv. "literatura druge generacije" – mogućnost repliciranja istraživanja, kojima bi se rezultati ali i instrumentarij podvrgnuli analizi koja bi rezultirala podacima o njihovoj upotrebljivosti i adekvatnosti u novom društvenom kontekstu. Ovo bi bilo osobito značajno zbog ozbiljnih primjedbi koje se iznose posljednjih godina na račun prijašnjih istraživanja u području sociologije religije. Kada su u pitanju pojedine dimenzije religioznosti, moguće je kao prethodni korak poduzeti neke analize, npr. sadržaja pojedinih dimenzija i njegove adekvatnosti ili nedovoljnosti itd. Kompariranje istraživanja pojedinih dimenzija sa sličnim istraživanjima u drugim zemljama (kada je u pitanju ista religijska tradicija) moglo bi biti korisno ne samo u smislu razlistavanja postojećeg stanja u našoj metodologiji već i kao način da se dobije uvid u razinu ili mjesto koje smo u tom kontekstu postigli. Razumljivo je da se ne može nekritički prenositi bilo koji istraživački model u naš sociokulturni kontekst, ali ono što je moguće primijeniti bilo u funkciji analize ili kao poboljšanje postojećega, ne bi se smjelo zanemariti.

LITERATURA

Allen, Russell O., and Bernard Spilka (1967.) Committed and consensual religion: A specification of religion-prejudice relationships. *Journal for the Scientific Study of Religion* 6:191-206.

Allport, Gordon (1950.) *The Individual and His Religion*. New York: MacMillan

Clayton, Richard R., and James W. Gladden (1974.) The five dimensions of religiosity: Toward demythologizing a sacred artifact. *Journal for the Scientific Study of Religion* 13:135-143.

Davidson, James (1975.) Glock's model of religious commitment: Assessing some different approaches and results. *Review of Religious Research* 16:83-93.

Ćimić, Esad (1991.) *Metodološki doseg istraživanja unutar sociologije religije u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.

De Jong, Gordon, Joseph Faulkner and Rex Warland (1976.) Dimensions of religiosity reconsidered: Evidence from the cross-cultural study. *Social Forces* 54:866-89.

Faulkner, Joseph E., and Gordon F. DeJong (1966.) Religiosity in 5-D: An empirical analysis. *Social Forces* 45:246-254.

Fukuyama, Yoshio (1961.) The major dimensions of church membership. *Review of Religious Research* 2:154-161.

Glock, Charles Y. (1962.) *On the Study of religious commitment*. Berkley: Survy Research Center, University of California.

Glock, Charles Y., and Rodney Stark (1965.) *Religion and Society in Tension*. Chicago: Rand McNally.

Hilty, Dale M., and Sue J. Stockman (1986.) A Covariance structure analysisi of the DeJong, Faulkner and Warland Religious involvement model. *Journal for the Scientific Study of Religion* 25(4):483-493.

Hilty, Dale M., Morgan and Burns (1984.) King and Hunt revisited: Dimensions of religious involvement. *Journal for the Scientific Study of Religion* 23:252-266.

Hoge, Dean R. (1972.) A validated intrinsic religious motivation scale. *Journal for the Scientific Study of Religion* 11:369-376.

Hunt, Richard A., and Morton King (1971.) The intrinsic-extrinsic concept: A review and evaluation. *Journal for the Scientific Study of Religion* 10:339-356.

Jukić, Jakov (1976.) Kritički pristup sociologiji religije. *Crkva u svijetu* 1:15-21

Jukić, Jakov (1991.) *Budućnost religije*. Split: Matica hrvatska.

King, Morton (1967.) Measuring the religious variable: Nine proposed dimensions. *Journal for the scientific Study of Religion* 6:173-185.

King, Morton and Richard Hunt (1972.) Measuring the religious variable: Replication. *Journal for the Scientific Study of Religion* 11:240-251.

King, Morton and Richard Hunt (1975.) Measuring the religious variable: National replication. *Journal for the Scientific Study of Religion* 14:13-22.

Lenski, Gerhard E. (1961.) *The Religious Factor*. Garden City, New York: Doubleday.

Roof, Wade Clark (1979.) Concepts and indicators of religious commitment: A critical review, in *The Religious Dimension*/ ed. R.Wuthnow. New York: Academic Press.

Stark, Rodney, and Charles Y. Glock (1968.) *American Piety: The Nature of Religious Commitment*. Berkeley: University of California Press.

Šušnjić, Đuro (1988.) *Znati i vjerovati*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, Stvarnost.

Weigert, Andrew, and Darwin Thomas (1969.) Religiosity in 5-D: A critical note. *Social Forces* 48:260-263.

Wuthnow, Robert ed. (1979.) *The Religious Dimension*. New York: Academic Press.

THE MULTIDIMENSIONAL APPROACH IN THE RESEARCH OF RELIGIOUSNESS: REFERENCE FOR RESEARCH IN CROATIA

Dinka Marinović-Jerolimov

Institute for Social Research, Zagreb

In research of the ecclesiastical type of religiousness, debates about the true nature of religion, religious affiliation and religiousness began very early – are the latter separate, unique or complex, multidimensional phenomena with different, and possibly, unrelated elements. The dimensional approach continued its development as the researchers recognized various forms of religiousness. Today the one-dimensional approach is not considered in opposition to the multidimensional one, but, rather, what is examined are the conditions under which a certain analytical approach seems to be adequate. The development of multidimensional research of religiousness in the USA is presented in the article, due to the fact that similar research had begun developing in Europe based on the American experience. The analysis of the most significant works indicated certain theoretical and methodological problems which could serve as a useful reference for future research of ecclesiastical types of religiousness in Croatia.

PLURIDIMENSIONALER ZUGANG BEI DER ERFORSCHUNG VON RELIGIOSITÄT: RICHTLINIEN FÜR UNTERSUCHUNGEN IN KROATIEN

Dinka Marinović Jerolimov
Institut für Sozialforschung, Zagreb

Die Erforschung des an die Kirche gebundenen Typs von Religiosität leitete sehr früh bereits Diskussionen über das Wesen von Religion, Religionszugehörigkeit und Religiosität ein. Es wurde die Frage aufgeworfen, ob es sich hierbei um gesonderte, einmalige oder komplexe, pluridimensionale Erscheinungen mit unterschiedlichen und möglicherweise miteinander nicht in Bezug stehenden Elementen handle. Je besser die Wissenschaft die verschiedenartigen Formen von Religiosität zu unterscheiden vermochte, desto mehr entwickelte sich die dimensionale Zugangsweise. Heute werden die unidimensionale und die pluridimensionale Zugangsweise nicht mehr gegeneinander aufgewogen, vielmehr prüft man, welcher dieser beiden analytischen Zugänge unter den gegebenen Bedingungen angemessener ist. Vorliegende Arbeit präsentiert die Entwicklung der pluridimensionalen Erforschung von Religiosität in den USA und verweist darauf, daß man aufgrund dieser Erfahrungen auch in Europa ähnliche Untersuchungen durchzuführen begonnen habe. Eine Analyse der bedeutendsten Arbeiten zeigt verschiedene theoretische und methodologische Probleme auf, welche in der Erforschung des kirchlichen Typs von Religiosität in Kroatien von großem Nutzen sein können.